

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

☆ ڈاکٹر یاسمین کوثر، ڈاکٹر شگفتہ فردوس

کلام اقبال تے پنجاب دے صوفی شاعر

Abstract

There is a deep connection between the Punjabi and Urdu language. Writers and poets of both languages embraced each other's profound influences. This article will critically examine the intellectual similarities between Allama Muhammad Iqbal and Punjabi Sufi poets. Iqbal belonged to a pious family, so his parents and teachers followed Islamic practices in his education and upbringing. Our Sufi poets also conveyed the message of love, humanity, peace, equality, brotherhood, instability of the world and monotheism along with love of the Prophet in accordance with the Qur'an and Sunnah. Iqbal also presented these golden principles in his poetry. Those who spread the divine message of Qur'an and Sunnah have also become immortal through their teachings. As long as the word of Allah is alive, the chosen

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ اردو، یونیورسٹی آف سیالکوٹ، سیالکوٹ

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ اردو، جی سی ویمن یونیورسٹی، سیالکوٹ

servants of Allah and preachers of Islam and Qur'an
like Iqbal will live through their revolutionary
thoughts.

پنجابی تے اردو دونوں زبانوں دے لکھاریاں نیں اک دو جے کولوں گہرے اثرات قبول کیے۔ دونوں زبانوں دے شاعران فکر تے فن دی سانجھ دے نال تہذیب تے ثقافت نوں بڑی خوب صورتی نال پیش کیتا۔ اردو دے زیادہ تر شاعران پنجابی دے صوفی شاعران دے کلام نوں نہ صرف پڑھیا سگوں ایس توں مستفید وی ہوئے۔ بہت سارے شاعران تے ادیبان نے پنجابی ادب نال اپنا تعلق جوڑیا۔ صوفی شاعران دے کلام دا بنیادی مقصد انساناں وچ پیار تے محبت دارشتہ مضبوط کرنا سی کیوں جے سب انسان اکو رب دی تخلیق نیں۔ مذہب آپس وچ دشمنیاں تے ویر رکھنا نہیں سکھاند اے۔ اردو زبان تے ادب وچ پنجابی زاہن دا اساسی کردار اے۔ پنجابی دے موجودہ لفظ اردو وچ بڑے شوق نال بولے جانے لئی۔ ایس بارے حافظ محمود شیرانی نے اردو شاعری دا بہت وڈا ناں علامہ محمد اقبال دا اے جنہاں مغربی مفکران دے نال نال پنجابی دے وڈے کلاسیکی صوفی شاعران توں لا بھلتی۔ برصغیر پاک و ہند وچ اسلام دا چارن کھلارن والے صوفی شاعر ہندوستان دی تاریخ وچ خاص اہمیت رکھدے سن۔ دراصل اقبال دی تربیت مذہبی گھرانے وچ ہوئی۔ قرآن مجید دا گہرائی نال مطالعہ کیتا۔ حضور ﷺ نال دلی محبت سی۔ ذکر نبی نال اکھیاں وچ اتھر آ جانے۔ ہنجواں دی لڑی بدھ جاؤندی۔ اقبال دی خوش نصیبی کہ اوہناں نوں سید میر حسن جے استاد ملے جنہاں اقبال نوں تہذیبی تے ثقافتی ورثے نال خاص محبت کرنا سکھایا۔ اقبال دی محبت دا گہرا اثر سی کہ اوہناں نے تصوف دے موضوع اتے پی ایچ ڈی دا مقالہ وی کیتا۔ پنجابی دے صوفی شاعران تے اقبال دے تصور عشق تے صوفیانہ عناصر وچ ودھیری مشابہت اے۔

اقبال نے اپنیاں لکھتاں وچ اوہناں شاعران دی نشان دہی کیتی جنہاں توں اوہ متاثر سن۔ کوشش نال اسلامی تہذیب تے فکر نوں نویں حیاتی لہھی۔ اقبال جدوں یورپ اعلیٰ تعلیم لئی جان لگی تاں خواجہ نظام الدین اولیاء دے مزاراتے حاضری دتی۔ الوداعی سلام پیش کر کے فاتحہ پڑھیا۔ ایس موقعے تے اوہناں نے اک نظم ”التجائے مسافر“ لکھی۔ اقبال نے امیر خسرو، حضرت مجدد الف ثانی دے مزاراتے وی حاضری دتی۔ اقبال جدوں مصر گئے تاں اتھے امام شافعیؒ تے ہور بزرگاں دے مزاراتے حاضری دتی۔ گویا لایا جاسکدا اے کہ اوہناں نوں روحانی طور تے اوہناں نال کئی محبت تے لگاؤ سی۔ اقبال نے عشق نوں لامحدود تے لافانی قوت سمجھیاں مجازی تے حقیقت دے رنگ وچ لامحدود معنیاں وچ ورتیا۔ کائنات دا سارا نظام ایسے زور تے چل رہیا اے۔ عشق دے بغیر کامیاب حیاتی تصور وی نہیں کیتا جاسکدا۔ ناپائیدار دنیا وچ

عشق نوں دوام تے ابدیت حاصل اے۔ اقبال دے ساری فلسفیاں وچ عشق دے فلسفے نوں مرکزی حیثیت حاصل ای۔ شاعری وچ عشق جامعیت تے اکملیت نال ڈھیر وسیع معنیاں وچ ورتیا گیا ایہناں نے عشق نوں عقل اتے برتری دتی۔ رانا غلام شبیر لکھدے نیں:

”علامہ اقبال کی شاعری میں عشق کا ایک وسیع تر مفہوم ہے۔ ان کے خیال میں یہ عشق ہی ہے جس کی بدولت تسخیر کائنات ممکن ہے۔ قوت عشق کو بروئے کار لا کر انسان لامحدود قوت حاصل کر لیتا ہے۔ عشق سے انسان ہر چیز کو مسخر کر سکتا ہے اور اس طرح وہ بندہ آفاق نہیں رہتا بلکہ وہ صاحب آفاق بن کر محیر العقول کارنامے سرانجام دے سکتا ہے۔“ (1)

اقبال دی شاعری دے پہلے دور (ابتداء توں 1905ء) دے کلام وچ عشق مجازی دی جھلک دسدی اے۔ ایس سلسلے وچ اوہناں دی شاعری وچ ایہہ نظماں نمایاں نیں۔ ”وصال“، ”حسن و عشق“، ”۔۔۔ کی گود میں بلی دیکھ کر“، ”سلیم“ وغیرہ ویکھیاں جاسکدیاں نیں۔ ویلے دے نال نال اقبال دی فکر تے فلسفے وچ پختگی آئی ایہناں دا حقیقی عشق ول دھیان ودھ گیا۔ اوہناں دا عشق دا تصور ہو رنکھر گیا تے وسعت آ گئی جو یں عشق مجازی دارنگ انج نظریں آیا:

عشق کے خورشید سے شام اجل شرمندہ ہے

عشق سوز زندگی ہے ، تا ابد پائندہ ہے (2)

عقل دادارہ کار عشق کولوں گھٹا اے ایہناں نے روایتی عشق دے تصور نوں جدید فکر نال ہم آہنگ کر کے اپنا رنگ چڑھایا جیہڑی ایہناں دی خاص پہچان اے۔ اقبال دے کلام وچ جیہڑا عشق دا موضوع ملدا اے ایہوں خیال تے تصور حضرت سلطان باہو، شاہ حسین، بابا فرید الدین گنج شکر، حضرت علی ہجویری، بابا بلھے شاہ، خواجہ فرید، میاں محمد بخش دے کلام وچ تھان تھان لبھدے نیں۔ عشق لئی معرفت دا علم تے اللہ دی وحدانیت دا پرچار شاعران دی حیاتی دا مقصد سی۔ میاں محمد بخش وی عشق دے بارے کجھ ایہہ نظریہ رکھدے نیں:

عشقتوں باجھ ایمان کو بیہا، کہن ایمان سلامت

مر کے جیوں صفت عشق دی، دم دم روز قیامت (3)

جس طرح میاں محمد بخش نے عشق نوں حیاتی دا اصل رنگ اکھیا اے تے ایس تے انسان دے ایمان دی بنیاد رکھی اے بالکل ایسی طرح شاہ حسین وی عشق دیاں گہریاں رمزاں دے اتے اپنا نظریہ پیش کر دیاں ہوئیاں ایس نو بندیاں

نوں رب دے رتھ لیان دا وسیلہ سمجھدے نیں رتے ایسے کارن ایہناں دا کلام وی بندے نوں ایس عارضی حیاتی وچ اپنے اصل مالک نوں پچھانکھیا و ہدی راہواں تے چلن درس دیندے نیں۔ ایہناں دی شاعری دا بغور مطالعہ کیتا جائے تے اسی ایس نتیجے تے پہنچنے آں کہ انہاں دا کلام عشق وچ ڈبیا ہویا اے۔ شاہ حسین عشق بارے لکھدے نیں:

سو بھلیاں جو رب ول اییاں جھیاں عشق چروکا، وے لوکا!

عشقے دی سرکھاری چائیاں، در در دینی آں ہوکا، وے لوکا!

کہے حسین فقیر سائیں دا، لدھا ای پریم جھروکا، وے لوکا (4)

شاہ حسین نے کافی دی صنف وچ اپنی تخلیق دے جوہر دکھائے تے انہاں دا کلام ہجر و فراق دے موضوع تے ملدا اے انہاں نے مجازی تے حقیقی عشق دوواں رنگاں وچ ڈب کے شاعری کیتی۔ انہاں نے کدے تے آکھیا کہ ”میں جھوک رانجھن دی جانا“ تے کتیا انہاں دا سچا مرشد سائیں ہک اللہ دی ذات اے۔ جس لئی آکھدے نیں ”اساں ہر دم رب دھیاونا“ انہاں نے اپنے رب نال لولائی تے اس مقام تے پہنچے جتھے انہاں دے کلام د امرکزی نقطہ اس خالق نال محبت نوں پروان چڑھانا سی جس نے بندیاں نوں بنایا تے اوہناں نوں سدھی راہ تے چلان لئی اپنے نیک بندیاں نوں ایس دنیا وچ بھجیا۔ انہاں دے کلام وچ عاجزی، انکساری تے محبت داپ یغام ملدا اے۔ انہاں نے لوکاں نوں ایس عارضی دنیا وچ دل لان دے بجائے آخرت کمان ول راغب کیتا۔ انہاں دی شاعری وچ عشق دے مضمون تے انہاں خوبیاں دا جائزہ لیندے ہوئے حمید اللہ ہاشمی، شاہ حسین دی شاعری وچ عشق دے مضمون بارے لکھدے نیں:

”شاہ حسین کے کلام کی بنیاد عشق الہی اور طلب صادق پر استوار ہے۔ اللہ تعالیٰ

سے والہانہ محبت ہے۔ اپنی شاعری میں اللہ کے بندوں کو نیک کام کرنے،

عبادت خداوندی کرنے اور مادی خواہشات ترک کرنے کے تلقین فرمائی ہے۔

انھیں دنیا کی بے ثباتی کا شدت سے احساس ہے۔“ (5)

بابا بلھے شاہ دے خلام وچ عشق حقیقی، وحدت الوجود، شریعت و طریقت، مرشد نال عقیدت، حق گوئی، دنیا دی بے ثباتی جے سرناویں نظر آؤندے نیں۔ مثلاً بابا بلھے شاہ نے عشق مجازی خاص طور تے حضور ﷺ دے عشق نوں عشق حقیقی دی پہلی منزل قرار دتا۔ بابا بلھے شاہ ہوراں داناں پنجابی ادب وچ اپنی وکھری پہچان رکھداوے انہاں دی شاعری وچ عشق حقیقی دے بھید ملدے نیں تے نال ای انہاں نے عشق دے انہاں درجیاں نوں بیان کیتا اے جنہاں توں گزرن توں بعد بندہ اپنے محبوب دا قرب حاصل کر سکدا اے۔ جیویں علامہ اقبال ہوراں نے وی اپنی شاعری دے انہاں درجیاں نوں بیان کیتا اے جیہڑے

بندے نوں کامل عاشق بناندے نیں۔ بلھے شاہ ہوراں نے علم دی اصل بنیاد ہی عشق الہی نوں آکھیا اے۔ جے اوہ راضی ہو جاوے تے جگ راضی۔ انہاں نے انسانی بھائی چارے نوں فروغ دیندیاں ہوئیاں سب انساناں وچ پیار و ودھان دا کم کیتا۔ انہاں دا کلام عاشقاں دے دل داسر ورتے عارفاں لئی اکھیاں دی ٹھنڈک تے نور دا درجہ رکھدا اے۔ انہاں دے کلام وچ عشق حقیقی، وحدت الوجود، شریعت و طریقت، مرشدناں عقیدت، ہنگوئی، دنیا دی بے ثباتی جیسے سرنائیں نظر آوندے نیں۔

عشق تیرا درکار اسانوں ہر ویلے ہر حیلے
پاک رسول محمد صاحب میرے خاص وسیلے
بلھے شاہ جے ملے پیارا لکھ کر اس شکرانے
عشق اسان نال جیہی کیتی لوک مریندے طعنے (6)

علامہ اقبال ہوراں نے اپنی شاعری وچ رسول اکرم دی محبت نوں خدا توں بعد سب توں اچا مقام دتا اے تے انہاں نے نبی اکرم دی تخلیقی نوں ایس کائنات دی تخلیق دی اصل وجہ قرار دتا اے۔ لہذا ایس دنیا دا وجود بذات خود عشق دا اک منہ بولدا ثبوت اے۔ انہاں نے ایسی لئی عشق دی قوت دے نال ہر پست نوں بالاتے نام محمد دے نال دنیا نوں روشن کرن دا پیغام دتا اے۔ ایس عشق دا ایہ صلہ اے جس نے مسلماناں نوں دنیا وچ عزت تے بلند مقام عطا کیتا تے اوہناں نے ایس دنیا تے اک لمے عرصے لئی حکمرانی کیتی اے تے جے آج دے مسلماناں دے وچ اک واری فیراہہ احساس پیداہ جائے تے اوہ کامیاب و کامران ہو سکدے نیں جیویں کہ علامہ اقبال ہوراں نے عشق رسول نال دلی محبت دا اظہار شاعری وچ کیتا:

کی محمد ﷺ سے وفا تو نے تو ہم تیرے ہیں
یہ جہاں چیز ہے کیا، لوح و قلم تیرے ہیں (7)

علامہ اقبال دی شاعری دا اک ہوو رنگ بہت اہمیت دا حامل اے جس نوں اوہناں دا تو صر خودی وی آکھیا جاندا اے۔ انہاں نے بندیاں نوں اپنے آپ نوں پہچانن تے بڑا زور دتا اے جہدا مطلب اے کہ انسان جدوں اپنے آپ نوں جان لیندا اے تے فیراوہدے واسطے اپنے رب نوں پہچاننا سوکھا ہو جاندا اے تے اوہ ایس دنیا دے بھیداں نوں پالیندا اے۔ ایہہ انہاں دی شاعری دا نظریہ وی اے تے فلسفہ وی۔ جدوں ایس پنجابی شاعری دا جائزہ لیندے آں تے اوہدے وچ وی سانوں اوس دارنگ لبھدا اے جیویں کہ شاہ حسین ہوراں دے کلام وچ سانوں اپنے آپ نوں پہچانن دا سبق ملدا اے۔ انہاں نے اپنی شاعری وحدت الوجود دی فکر تے عشق حقیقی دی جھلک ویکھی جاسکدی اے۔ ایس توں اڈ خودی دا تصور وی اے جیہڑا اقبال نے وی پیش کیتا۔ شاہ حسین دے کلام وچ وحدت الوجود دی فکر تے عشق حقیقی دی جھلک ویکھی جاسکدی اے۔

ایس توں اڈ خودی دا تصور وی ملدا اے جیہڑا اقبال نے وی پیش کیتا۔ بقول شاہ حسین:

بندے آپ نوں پہچان
جے تیں اپنا آپ پہچانا، سائیں دا ملن آسان (8)

انہاں نے ایس نوں زندگی دارراز آکھیا وے جیہڑا انسان دی ورت وچ ایس دنیا تے آیا اے تے جے بندے وچ خودی دا ایہی جذبہ پیدا ہو جاوے تے فیروہ ہمیشہ دی حیاتی حاصل کر لیندا اے۔ ایہی وجہ ای کہ صوفیاں کرام نے وی اپنے من وچ ڈب کے اپنے آپ نوں پہچانن تے زور دتا اے۔ ایہدے نال بندے وچ بے خوفی پیدا ہوندی اے تے اوہ رب دی ذات نوں پہچان کے حق دی راہیں ہر قربانی لئی تیار ہو جاندے۔ اقبال نے اپنی ذات دے پہچانن تے عرفان دی گل کیتی:

زمین و آسمان و کرسی و عرش
خودی کی زد میں ہے ساری خدائی (9)

اقبال دی شاعری دی بنیاد عشق حقیقی تے عشق رسول ﷺ اے سی۔ ایس لحاظ نال اقبال دی شاعری پنجابی دی صوفی شاعراں نال خاص میل رکھدی اے اقبال دی فکر تے فلسفہ پنجابی دے صوفی شاعراں نال مماثلت رکھدا اے۔ کیوں کہ انہاں شاعراں نے وی بندیاں نوں رب توں ملان لئی تے اپنے پیارے رسول دی شان تے محبت نوں ودھان لئی اپنے کلام دا سہارا لیا۔ جیویں کہ شاہ حسین ہوراں نے آکھیا اے کہ میرے اندر تے باہر ہر پاسے میرا محبوب ہی وسدا اے تے میری روح وچ صرف اسی دے ہون دا احساس پلدا اے۔ مینوں اپنی ذات مٹا کے صرف اپنے محبوب دی ذات دا احساس باقی رکھنا اے۔ شاہ حسین لکھدے نیں:

اندر توں ہیں، باہر توں میرے، روم روم وچ توں
توں ہی تانا، توں ہی بانا سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نما، میں ناہیں سبھ توں (10)

سارے صوفی شاعراں نے اقبال دی شاعری دی بنیاد کو اے۔ منزل وی سبھ دی اک اے۔ حضور ﷺ دا کردار بہترین مثال اے جیہڑے ٹردے پھر دے قرآن سن۔ انہاں دا اخلاق تے کردار ساڈے سب لوکاں واسطے اک نمونہ اے جہدے تے چلدیاں ہو یاں اسیں سارے ایس دنیا تے آخرت وچ کامیاب ہو سکدے آں تے اوہناں دے باغ دا اسیں اوہ پھل واں جس نوں دنیا نوں مہکان دے کم آنا چاہیدا اے۔ انہاں نے اپنی شاعری وچ عشق دے بیان نوں مصطفیٰ دے

سورج دی شعواں قرار دتا اے تے انہاں نوں ایس جہان لئی رحمت عالم آکھیا اے جہاں نے دنیا نوں امن و امان دامرکز بنایا۔ ایسے عشق نے ساڈیاں منزلاں آسان کیتیاں نیں۔
بقول اقبال:

قوت عشق سے ہر پست کو بالا کر دے

دہر میں اسم محمد سے اجالا کر دے (11)

اسی مسلمان آں تے ساڈا ایمان اوہدوں تیکر مکمل نہیں ہوندا جدوں تیکر آپ ﷺ نال دلی وابستگی تے محبت نہ ہووے۔ رسالت دی پچھاڑ تے اوہناں دی تعلیم تے عمل وچ دنیا تے آخرت دی کامیابی اے۔ ایہو ویلے دا تقاضا اے تے اسلامی تعلیم دا پہلا درس آپ ﷺ دے اسوہ حسنہ تے عمل اے۔ صوفی شاعران نے اپنی ذات پچھاڑ اتے بہتازور دتا۔ معرفت الہی دارستہ وی اپنی پچھاڑ توں ہو کے جاندا اے:

خودی کا سر نہاں لا الہ الا اللہ

خودی ہے تیغ، فساں لا الہ الا اللہ (12)

خودی دراصل اوس حقیقت داناں ای جہدے نال انسان دنیا تے آکرت دی اصل حقیقت دا جانو ہوندا اے۔ خودی انسان دی اوہ طاقت اے جہدے نال انسان کائنات دی تسخیر کر سکدا اے۔ ایس مقام نوں حاصل کرن توں بعد انسان جس مقام تے مرتبے تے اپڑدا اے اوہدے بارے اقبال فرمادے نیں:

ہاتھ ہے اللہ کا بندہ مومن کا ہاتھ

غالب و کار آفریں کار کشا، کار ساز (13)

انسان دی فکر تے عمل دیاں اچائیاں دا کوئی اندازہ نہیں۔ اقبال جس نوں مرد مومن کہندے نیں اصل وچ اوہی سچا مومن اے جہدی عملی صورت آپ ﷺ تے اوہناں دے ساتھیاں تے اللہ دے نیک بندیاں دی شخصیت وچ دیکھی جا سکدی اے۔ انہاں نوں اللہ نے ایس خوبی نال نوازی اے کہ اوہ نہ صرف ایس دھرتی تے حکومت کردے نیں بلکہ اوہناں دی حکمرانی دنیا دی ہر شے تے قائم ہوندی اے۔ علامہ ہوراں نے فرمایا اے کہ کافر تے اس جہان وچ گم ہو جاندا اے پر مومن نوں اللہ نے ایہہ بزرگی عطا کیتی اے کہ ایہہ جہاں خود اوہدی اطاعت کرداتے اوہدیاں اشاریاں تے چلدا اے۔ اوہدے اندر حقلی ڈٹ جان دی خوبی دے اللہ دے بندیاں لئی ودھیری محبت منل دی اے۔ ایہی کارن اے کہ اقبال بندیاں نوں اوہناں دا اصل مقام دلاں لئی تے اوہناں دے دلاں وچ انسانیت دی قدر پیدا کرن لئی کوشش کردے نیں تاں کہ اوہ سہی

معنیاں وچ اپنے آپ نوں ایس دنیا وچ اپنے رب دا جانشین ثابت کر سکے۔ ایس طرح اوہ ایس دنیا وچ کامیاب ہو سکدا اے جیویں کہ ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی علامہ اقبال دی شاعری دے ایس آفاقی پیغام دے بارے وچ فرماندے نیں:

”اقبال سمجھتے تھے کہ مسلمان اپنے مقصد تخلیق کو بھول چکا ہے۔ تعلیم خودی سے

اسے یاد دلایا کہ اس کا مقصد تخلیق کیا ہے۔ اقبال کے نزدیک انسان اس دنیا میں

خدا کا نائب اور خلیفہ ہے، اپنی اس حیثیت کا وہ جس خوبی سے ادراک کرے گا،

اسی قدر اس کی زندگی کامیاب ہوگی۔“ (14)

علم تے معرفت توں بغیر عشق دا تصور نہیں کیتا جاسکدا۔ بابا بلھے شاہ نے شاعری وچ اچھے علم توں پناہ منگی جہدی وجہ پاروں رب نال تعلق ٹٹ جائے۔ علم تے معرفت توں بغیر عشق دا تصور نہیں کیتا جاسکدا تے عرفان ذات دا ایہہ مرحلہ اوہدوں آندا اے جدوں بندا پہلے اپنے بارے وچ جان لوے کہ اوہ کون اے ایس دنیا تے کس مقصد لئی آیا اے تے ایس دے ہون یا نہ ہون نال ایس دنیا نوں کیہ فرق پے سکدا اے۔ جدوں انسان اپنی ذات دے بارے وچ ایہہ جان لیندا اے کہ اوہ اس دنیا تے رب دا نائب ہن کے اوہدے احکامات دی اطاعت لئی ایس دنیا وچ بھیجیا گیا اے تے فیروہدے دل وچ غیر اللہ دا کوئی ڈر، خوف باقی نہیں رہ جاندا تے اوہ بے خوف ہو کے حق دا ساتھ دیندا اے تے ایس راہیں آن والی ہر مشکل دا ڈٹ کے مقابلہ کردا اے۔ ایس لئی اقبال دی شاعری وچ علم و عرفان تے بڑا زور دتا گیا اے تے اوہ ایس علم دے حاصل کرن تے زور دیندے نیں جیہڑا انسان نوں فائدہ دیوے تے جیہڑا علم صرف ”دوکف جو“ حاصل کرن لئی ہووے ایس نوں زیر کھندے نیں:

علموں بس کریں او یار

علم نہ آوے وچ شمار

اکو الف تیرے درکار

جانندی عمر نہیں اتبار

علموں بس کریں او یار (15)

سلطان باہو معرفت دی گل کردے نیں جہدے نال دنیا تے آخرت سنور جائے۔ جس علم وچ معرفت تے وجدان نہیں اوہ علم نافع نہیں۔ سلطان باہو وی پنجابی شاعری دا وڈا ناں اے اوہناں دی شاعری وچ شاہین دا ذکر ملدا اے جیہڑا علامہ اقبال ہوراں دی شاعری داوی خاص موضوع اے تے اوہناں نے ایس نوں مرد مومن دے فقر، اوہدی بزرگی، خودداری

تے تیز نگاہی دی وجہ نال بڑی اہمیت دتی اے۔ اوہ اپنے کلام وچ آکھدے نیں ”میں شہباز کراں پرواز وچ دریا کرم دے ہو“
تے اوہناں دیاں اے اچیاں پروازاں اقبال دے شاہین وچ وی ملدیاں نیں جیہڑا پرواز توں کدی تھکد انہیں تے دنیا داری
دی لالچ نہیں کردا۔ سلطان باہو فرماندے نیں:

علم باجھ کوئی فقر کماوے کافر مرے دیوانہ ہو
سے ورہیاں دی کرے عبادت رہی اللہ کنوں بیگانہ ہو
غفلت کنوں نہ کھلن پردے دل جاہل بت خانہ ہو (16)

اقبال دور جدید دے الحادی نظام توں خفا سن تے اوہناں نے اوہدے خلاف آواز بلند کیتی کہ اے اڈیاں نسلاں
نوں دین دی راہ توں ہٹان دی اک وڈی سازش اے۔ جہدے راہیں ساڈیاں نسلاں نوں مغرب دا غلام بناکے اوہناں دیاں
تخلیقی صلاحیتاں ختم کرنا چاہندے نیں۔ ایس لئی اوہ طالب علمان لئی علم محمود دے حق وچ سن جہدے نال اوہ فائدہ حاصل کر
سکدے نیں۔ اقبال دور جدید دے الحادی نظام تعلیم دے بارے لکھدے نیں:

اور یہ اہل کلیسا کا نظام تعلیم
ایک سازش ہے فقط دین و مروت کے خلاف (17)

سلطان باہو موجب بندہ جے سچے علم توں بغیر ہی اپنے رب نوں لہو لے ایہہ اوہدی خام خیالی اے۔ اقبال نے
حضرت سلطان باہو دے پنجابی ابیات دا مطالعہ کیتا۔ ایس سلسلے وچ آغا شورش کاشمیری لکھدے نیں کہ اک واری میں ویکھیا
کہ اقبال سلطان العارفین دے پنجابی ابیات پڑھ رہے سی جدوں ایہہ مصرعہ پڑھیا:

تاری مار اڈ آ نہ باہو اسیں آپے اڈن ہارے ہو (18)

اقبال نے ایہہ سنیا تے ہنجواں دیاں جھڑیاں لگ گئیاں۔ اقبال نے اسلامی تعلیم نوں شاعری دی بنیاد بنایا۔ ایہہ
کیفیت پنجابی زبان دے کلاسیکی شاعراں دے کلام وچ تھاتھیں دسدی اے۔ اقبال نے عشق نوں وسیع معنیاں وچ ورتیا
اوہناں دے نیڑی کسے شے نوں جیاتی بنا کے اپنا لین داناں عشق اے۔ اقبال نے مسلماناں دے اتحاد دی گل کیتی۔ مسلماناں
دی ایکتا مسلماناں دے اک مڈھ ہو جان وچ اے:

ایک ہوں مسلم حرم کی پاسبانی کے لیے
نیل کے ساحل سے لے کر تابخاک کا شغری (19)

پنجاب دے صوفی شاعراں نے شاعری وچ امن سلامتی تے بھائی چارے دا سبق دتا۔ علاقائی، لسانی تے مذہبی

تعصب توں وکھ ہو کے انسانیت تے محبت دا پرچار کیتا۔ اپنی دھرتی نال مخلص ہوئڑاں سکھایا۔ شاعراں دی شاعری دا اک اک لفظ علم دانس، انسان دوستی، امن تے سلامتی نال بھریا ہو یا اے۔ پنجاب دے صوفی شاعراں قرآن تے سنت دے سنہری اصولاں تے عمل کر کے لوکاں نوں سادگی، خلوص تے پیار محبتاں نال رہنا سکھایا۔ اج برصغیر وچ اسلام دا چانن دکھائی دیندا اے جیہڑا ایہناں صوفی بزرگاں دیاں کوششاں تے محتات دا پھل اے۔

اقبال دا جس گھرانے نال تعلق سی اوہناں نوں جو ماحول ملیا اوہ انسان دوستی، خدمت خلق، کمزوراں تے بے سہاریاں دا سہارا بننا سکھایا اے۔ ایہناں اپنے گھر وچ اپنی ماں نوں بے سہارا یتیم بچیاں دی پرورش، تعلیم و تربیت تے اوہناں دے ویاہ دیاں ذمہ داریاں پوریاں کر دیاں ویکھیاں۔ اوہناں دے گھر محلے دے بچیاں نوں قرآن وی پڑھایا جاندا سی۔ ایس سارے ماحول دا اقبال دی فکر تے فلسفی اتے بہت اثر پیا۔ اقبال دے روشن خیال تے باکردار استادان وچ سید میر حسن تے ڈاکٹر آرنلڈ ورگے علم دوست لوک شامل سن۔ جنہاں اقبال دے فکری ارتقاء اتے گوڑھا اثر پایا۔ تصوف تے صوفی شاعراں دے ڈونگھے مطالعے نے اقبال دی فکر اتے دیرپا اثرات چھڈے۔ اوہناں غریب طبقے لئی آواز چکی جنہاں وچ کسان، مزدور، دیہاڑی دار کمزور لوک شامل سن۔ لکھدے نیں:

اٹھو! مری دنیا کے غریبوں کو جگا دو
کاخ امرا کے درو دیوار ہلا دو
جس کھیت سے دہکان کو میسر نہیں روزی
اس کھیت کے ہر خوشہ گندم کو جلا دو (20)

اقبال نے سرمایہ دارانہ تے جاگیر دارانہ نظام دے خلاف آواز چکی۔ کمزوراں تے محنت کشاں دی حق تلفی اوہناں کولوں برداشت نہیں سی۔ اوہ ہر قسم دے جبر تے استبداد دے خلاف آواز چکدے سن۔ ایس سلسلے وچ اوہناں دیاں نظماں ”شکوہ“، ”خضر راہ“ تے ”طلوع اسلام“ ویکھیاں جاسکدیاں نیں۔ بقول اقبال:

برتر از گردوں مقام آدم است
اصل تہذیب احترام آدم است (21)

اقبال دا دل غریباں دے دکھ محسوس کرداسی اوہ ایس طبقے نال خاص دلی محبت رکھدے سن اوہ کسے نہ کسے طرح اوہناں دے کم آنا پسند کردے سن۔ اوہناں ایہناں دے حق لئی آواز وی چکی:

ہو مرا کام غریبوں کی حمایت کرنا
درد مندوں سے، ضعیفوں سے محبت کرنا (22)

یونس جاوید فرماتے ہیں:

”ہمیں اقبال کے بخش کلام کو زندہ انسانوں کی طرح پڑھنا چاہیے۔ یہ کلام اقبال کی باطنی زندگی کی گہرائیوں میں ان کے چشمہ حیات کی تہوں میں پیدا ہو ہے۔ اور ہم اسے اپنے تجربے میں جگہ دیں تو ہمیں بھی ایک حیات تازہ سے آشنا کر سکتا ہے۔“ (23)

پنجابی صوفی بزرگاں نے شاعری وچ موت تے دنیا دی بے ثباتی دا ذکر دی کیتا اے اقبال دی شاعری وچ دی موت دا ذکر موجود اے۔ موت مادی وجود نوں آندی اے۔ دنیا تے چنگے کم کر کے جاؤ جس پاروں آخرت وچ رب دے سامنے شرمندہ نہ ہونا ہووے۔ دنیا وی لذتاں وچ اپنے آپ نوں گم نہ کرنا آخرت دی فکر روح نوں پاکیزہ رکھنا ہمیشہ رہن لئی ضروری اے۔ جدید دور دے چیلنجاں دا کامیابی نال مقابلہ کرن لئی نویں نسل دے مستقبل نوں روشن کرن لئی صوفی بزرگاں تے اقبال جے قومتے ملت دے عظیم رہنما، دانش ور علم دوست، امن سلامتی تے محبتاں دا پیغام وٹن والیاں دی بے مثال تے انقلابی شاعری نوں عام کرن دی لوڑ اے۔ اقبال اچھے شاعر تے فلسفی نیں جنہاں دی شاعری وچ جدید فکر فلسفہ تے تصوف دے نال نال پنجاب دے صوفی شاعراں دی شاعری دا وی گورھارنگ دسد اے۔ اقبال دی شاعری وچ صوفی شاعراں وانگوں رب دی وحدانیت، حضور نال سچی محبت، عقان ذات، انسان دوستی، فلسفہ حسن تے عشق، مساوات تے بھائی چارے دا سبق اے۔ اقبال نے مرد مومن دا تصور دتا جہدی عملی صورت نبی کریم ﷺ، صحابہ کرامؓ، خلفائے راشدین تے اللہ دے نیک ولی لوکاں دی شکل وچ ویکھیا جاسکدا اے۔ صوفیاں نے انسان دوستی پیار محبت، مساوات تے رحم دلی دا سبق دتا اے۔ ایہو پیغام اقبال دی شاعری دی بنیاد تے مقصد حیات سی۔ تعلیمی نصاب راہیں نویں نسل نوں عظیم لوکاں دی فکر تے فلسفے نال متعارف کرنا چاہیدا اے۔ ایہہ ویلے دی اسد لوڑ اے۔ آج دے دور وچ ملتا سلامیہ اتے کڑاویلا اے۔ اقبال الحادی قوتاں سامنے جھٹے سچائی دی سر بلندی لئی ڈٹ کے مقابلہ کرن دا سبق دتا تا کہ آج دے دور وچ مسلمان غیر مسلم قوماں دی غلامی توں نجات پا کے اک واری فیہ اسلام دا جھنڈا اچا کر سکن۔ بقول اقبال:

خدائے لم یزل کا دست قدرت تو، زباں تو ہے
یقین یدا کر اے غافل کہ مغلوب گماں تو ہے (24)

حوالے

- 1 صحیفہ، ادبی مجلہ، اکتوبر تا دسمبر 1988ء، اقبال نمبر، لاہور: مجلس ترقی ادب، ص 34
- 2 محمد اقبال، ڈاکٹر، علامہ کلیات اقبال اردو، ص 183
- 3 صحیفہ، ادبی مجلہ، اکتوبر تا دسمبر 1988ء، ص 35
- 4 اوہی، ص 36
- 5 حمید اللہ ہاشمی، مختصر تاریخ زبان و ادب پنجابی، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2009ء، ص 138
- 6 بلھے شاہ، کلیات بلھے شاہ، لاہور: زاہد پرنٹر، ص 200
- 7 کلیات اقبال اردو، ص 237
- 8 مختصر تاریخ زبان و ادب پنجابی، ص 139
- 9 کلیات اقبال اردو، ص 676
- 10 مختصر تاریخ زبان و ادب پنجابی، ص 139
- 11 کلیات اقبال اردو، ص 236
- 12 اوہی، ص 527
- 13 اوہی، ص 424
- 14 رفیع الدین ہاشمی، ڈاکٹر، علامہ اقبال شخصیت اور فکر و فن، لاہور: اقبال اکادمی، 2016ء، ص 120
- 15 صحیفہ ادبی مجلہ، اکتوبر تا دسمبر 1988ء، ص 44
- 16 امجد علی بھٹی، مترجم، پنجابی کے صوفی شاعر، از ڈاکٹر لاجوئی رام کرشن، لاہور: بک ہوم، 2004ء، ص 88
- 17 کلیات اقبال اردو، ص 599
- 18 صحیفہ ادبی مجلہ، اکتوبر تا دسمبر 1988ء، ص 33
- 19 کلیات اقبال اردو، ص 295
- 20 اوہی، ص 437
- 21 محمد اقبال، ڈاکٹر، علامہ، کلیات اقبال فارسی، لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، 1985ء، ص 657
- 22 کلیات اقبال اردو، ص 65
- 23 یونس جاوید، مرتب، صحیفہ اقبال، لاہور: بزم اقبال، ص 175
- 24 کلیات اقبال اردو، ص 299